

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

РУДИЧ Тетяна Олександрівна

УДК [572.9:904](477.4)”0/1”

**Населення Середнього Подніпров’я I-II тисячоліть
за матеріалами антропології**

Історичні науки – 07.00.09 – антропологія

**Автореферат
Дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Київ – 2017

Дисертацією є монографія

Робота виконана у Відділі біоархеології Інституту археології
Національної академії наук України

Офіційний опоненти:

доктор історичних наук
ВАСІЛЬЄВ Сергій Володимирович,
завідувач відділу фізичної антропології
Інституту етнології та антропології РАН

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна,
професор кафедри всесвітньої історії та методик викладання
Уманського державного педагогічного університету ім. П.Тичини

доктор історичних наук, професор
ПІВОВАРОВ Сергій Володимирович,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник,
заступник Генерального директора з наукової роботи;

Захист відбудеться “_____” _____ 2017 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, Україна, м.Київ-210, проспект Героїв Сталінграда, 12

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна, м.Київ-210, проспект Героїв Сталінграда, 12)

Автореферат розісланий “_____” _____ 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В історії України, як і в історії слов'янства, землі Середнього Подніпров'я займають важливе місце. На думку окремих дослідників, регіон входив до зони слов'янської прабатьківщини, в різні часи він був то кордоном слов'янського світу, плацдармом для подальшої слов'янської колонізації, то місцем, де розміщувався перший державоформуючий центр східних слов'ян. Науковців давно цікавить питання глибини слов'янського коріння на цій території. Дослідження складу населення цих земель є також важливою частиною вивчення антропологічної історії українського народу, який сьогодні становить основу мешканців регіону, що вважається місцем етнічної консолідації українців.

Історія Середнього Подніпров'я I-II тис. н.е. має багато нез'ясованих або спірних моментів, які може допомогти уточнити антропологія. Використання антропологічного матеріалу як історичного джерела є традиційним для праць антропологів Східної Європи. Антропологічний матеріал несе значну етногенетичну інформацію. Фізичний тип людини повільно змінюється у часі, значно повільніше, ніж культура та мова. Це дозволяє антропологам, з великою мірою достовірності, визначити спорідненість популяцій та простежити міграції, з'ясувати роль окремих місцевих та прийшлих компонентів у формуванні народів.

Незважаючи на те, що база антропологічних даних істотно зросла, узагальнюючі дослідження, які б містили аналіз складу населення регіону та його змін за останні два тисячоліття, відсутні. Такий аналіз дозволив би адекватно реконструювати антропологічну ситуацію в Середньому Подніпров'ї у I-II тис. н.е., уточнити місце населення в колі слов'янських популяцій та загалом на антропологічній карті Європи, з'ясувати час формування фізичного типу сучасних українців. Вирішення цих проблем обумовлює актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано в рамках науково-дослідницької теми відділу біоархеології Інституту археології НАН України "Палеоантропологія України. Етногенез, демографія та екологія" (державна реєстрація № 0105 U 001387, 2005-2009 рр.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є розробка концепції антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я I-II тис. н.е. та висвітлення окремих антропологічних аспектів етногенезу українців. Відповідно до мети в роботі поставлені такі завдання:

- проаналізувати краніологічні дані з могильників Середнього Подніпров'я I-II тис. н.е.;
- виявити антропологічні компоненти населення пізньоримського часу, давньоруської доби та пізнього середньовіччя;
- визначити місце населення регіону серед хронологічно близьких популяцій та їх генетичні зв'язки;

- розглянути можливості взаємозв'язку населення регіону різних хронологічних зрізів від римського часу і до пізнього середньовіччя.

Об'єктом дослідження є сукупність популяцій Середнього Подніпров'я I-II тис., їх антропологічний склад та генетичні зв'язки.

Предметом дослідження є краніологічний матеріал із могильників Середнього Подніпров'я, а також хронологічно близьких їм груп населення різних регіонів Європи.

Методи дослідження. Робота базується на принципі історизму та популяційному підході до антропологічного матеріалу. Це обумовлено тим, що при формуванні системи популяцій людини має місце єдність історичного та генетичного процесів.

Краніологічні матеріали описані та виміряні за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin, Saller, 1957; Алексеев, Дебец, 1964). Вони аналізувалися за допомогою методів одновимірної та багатовимірної статистики (Ярхо, 1934; Алексеев, Дебец, 1964; Рогинский, 1954; Заллер, 1964; Дерябин, 1983; Хартанович, Чистов, 1984). Для об'єктивізації результатів міжгрупові співставлення проводилися з паралельним залученням кількох статистичних методів. Статистичний аналіз здійснювався на базі пакету програм Systat 11.0.

Поряд з кількісним (статистичним) підходом, при аналізі матеріалів використовувалася типологічний. В роботі використовувалася типологізація східних слов'ян давньоруської доби, запропонована Т.І. Алексеевою (1973).

Робота базується на міжгруповому аналізі краніологічних серій. Інформація, яка була отримана за іншими методиками залучається в якості допоміжної. Для порівняльного аналізу одонтологічних серій використовувалася метод факторного аналізу (пакет програм Systat 11.0).

Хронологічні межі дослідження охоплюють I-II тис. н.е. Для пошуку генетичних витоків населення даної території, для порівняльного аналізу використовувалася і хронологічно більш ранній матеріал.

Географічні межі дослідження охоплюють район Середнього Подніпров'я. Для порівняльного аналізу залучалися значні масиви матеріалів з могильників Центральної, Північної, Західної, Південної та Східної Європи.

Джерельну базу дисертації становлять антропологічні колекції Інституту археології України та матеріал, який був введений у науковий обіг вітчизняними та закордонними науковцями. Середнє Подніпров'я представляють матеріали 35 могильників I-II тис. н.е. (1054 черепи, 210 з яких було введено у науковий обіг автором). В якості порівняльного матеріалу були залучені 250 серій Європи (6500 черепів).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше створене аналітичне дослідження антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я I-II тис. н.е.

Вперше чоловічі і жіночі групи регіону доби Київської Русі були розглянуті в широкому колі хронологічно близьких слов'янських популяцій.

Вперше чоловічі та жіночі серії регіону доби пізнього середньовіччя аналізувалися на тлі синхронного населення Європи та порівнювалися з хронологічно більш ранніми серіями території України.

Вперше антропологічний склад населення доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я порівнювався з сучасним населенням.

Практичне значення. Дисертація має аналітичну та джерельну складові. Перша становить інтерес для антропологів, археологів, істориків, етнологів та музейних працівників. Друга може бути використана антропологами для подальших розробок. Основні положення і висновки дисертації можуть бути використані при складанні університетських навчальних програм та курсів з археології, антропології та етнології, при написанні узагальнюючих наукових праць, науково-популярних і краєзнавчих робіт, підготовці тематико-експозиційних планів музеїв, в культурно-просвітницькій роботі.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення та результати досліджень, винесені на захист, отримані автором самостійно та опубліковані в авторських працях. У спільних з П.А. Горішнім (1997), Ю.І. Толкачевим (2001, 2006), Б.В.Магомедовим (2008) статтях автору належить антропологічний аналіз.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в доповідях на міжнародних та регіональних конференціях у Києві (2002, 2015, 2016), Вишгороді (2008), Москві (2004, 2007, 2012), Запоріжжі (2006), Кишиневі (2010), Тирасполі, Любліні (2008), Харкові (2009), Меджибожі (2015).

Публікації. Базові положення дисертаційного дослідження викладені в монографії, 25 наукових статтях у фахових виданнях, визнаних ДАК України, в тому числі й закордонних, а також 18 роботах в інших наукових виданнях.

Структура дисертації, якою є одноосібна монографія обсягом 25,1 д.а. (299 сторінок), обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, 30 таблиць, списку використаних джерел та бібліографії (283 позиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ВСТУП

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету й завдання, предмет та об'єкт дослідження, його джерельну базу, хронологічні та територіальні межі, надано інформацію стосовно методології, методів та новизни.

РОЗДІЛ 1

НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ПЕРШИХ СТОЛІТЬ Н.Е. ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

У перших століттях нової ери на Середньому Подніпров'ї побутувала низка археологічних культур: зарубинецька, черняхівська, київська та відомі поховальні пам'ятки, що належали сарматам. Але в середовищі носіїв зарубинецької та київської культур побутував звичай кремації померлих, який не залишив матеріалу для роботи краніологів, а поодинокі кістяки з сарматських поховань представлені фрагментарно. Тому систематично ми можемо скласти уявлення лише про антропологічний склад населення черняхівської культури, яка датується від другої третини III до початку V ст.

1.1. Сучасний стан археологічних досліджень черняхівської культури України. Деякі проблеми черняхівської культури у висвітленні археологічної науки. Пам'ятки черняхівської культури були відкриті у 1898-1903 рр. дослідженнями у Середньому Подніпров'ї. Погляди на склад та провідну етнічну групу носіїв культури розділилися відразу після її відкриття. Слов'янські дослідники (В.В. Хвойка, М.Ф. Біляшівський, К. Гадачек) розглядали її носіїв як ланку етногенезу слов'ян, а німецькі науковці (П. Райнеке, Г. Коссіна, Е. Блюме) бачили в них, перш за все, германські групи готів або гепідів. В той же час почала формуватися думка стосовно поліетнізму черняхівської культури. Збільшення матеріалів цієї культури, а також дослідження старожитностей празько-корчацького та київського типів, пам'яток типу Дитиничі, пшеворської та вельбарської культур сприяло розширенню кола прихильників поліетнічності черняхівської культури. При цьому поліетнічність різні дослідники трактують неоднаково. Західні археологи пов'язують черняхівську культуру переважно з готами, хоча не заперечують присутності серед черняхівців представників інших етнічних груп.

Особливості окремих регіонів черняхівського ареалу призвели до визначення локальних варіантів, які можуть бути пов'язані з різними етнічними групами. Середнє Подніпров'я пов'язували зі слов'янами Є.В. Махно, В.Д. Баран, І.С. Винокур, О.М. Приходнюк. В.В. Седов, зокрема, пов'язував з етногенезом слов'ян правобережжя Середнього Подніпров'я. Пам'ятки Середнього Подніпров'я, за схемою Б.В. Магомедова, розміщені в межах двох регіонів – Центральної та Східної України. Автор дотримується думки, що черняхівська культура виникла на базі вельбарської при наявності значних провінційно-римських впливів. На теренах Центральної України він бачить домінування германського етнічного елемента за присутності пізньоскіфського, а в регіоні Східної України германського за участю пізньоскіфського та сарматського.

1.2. Антропологічні дослідження могильників черняхівської культури. Огляд літератури. Перший-антрополог дослідник черняхівського матеріалу Середнього Подніпров'я Г.Ф. Дебец відзначав його морфологічну подібність до

черняхівців Нижнього Подніпров'я, що вивчалися німецьким антропологом А.Шліцом, який пов'язував їх з германцями. Г.Ф.Дебец не відкидав можливість північних міграцій, які вплинули на склад населення культури, але відзначав, що черняхівські черепи з Подніпров'я відрізняються як від черепів доби заліза Скандинавії, так і від черепів лісостепових могильників скіфської доби. Р.Я. Денисова фіксувала морфологічну подібність окремих черняхівських серій Подніпров'я та населення Прибалтики. С.Г. Єфімова для більшості матеріалів черняхівської культури знаходила паралелі в серіях вестготів, вельбарської культури та гальштату. Для частини черняхівського населення північно-західного регіону вона бачила аналогії в групах Прибалтики, а в південних та південно-східних популяціях черняхівців знаходила сарматські впливи.

Т.С. Кондукторова шукала коріння черняхівців в місцевих культурах – скіфів та пізньоскіфського населення. При порівнянні черняхівських серій зі слов'янськими та германськими (на матеріалах середньовіччя) вона схилилася до думки про більшу морфологічну подібність черняхівців до слов'ян, ніж до германців. М.С. Веліканова припускала участь черняхівського компонента в формуванні морфотипу полян, але вважала некоректним виводити їх походження виключно з цієї культури. Т.І. Алексєєва писала про можливість існування генетичного ланцюжка скіфи – черняхівська культура – поляни.

С.П. Сегеда за матеріалами одонтології в середині черняхівського масиву виділив регіональні комплекси. Подніпровський комплекс дослідник розглядав, як модифікацію середньоєвропейського одонтологічного типу, а Лівобережний – належить до східної гілки південного грацильного. На його думку, слов'яни або асимілювали частину черняхівців, або входили до конгломерату народів, що створили цю культуру. Р.У. Гравере також фіксувала в Середньому Подніпров'ї середньоєвропейський одонтологічний тип, хоча з південними та північними домішками.

1.3. Краніологічні характеристики населення з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Черняхівські популяції належать до великої європеїдної раси, але неоднорідні в її межах.

Чоловічі серії регіону характеризуються переважно доліхокранією, рідше – мезокранією, вузьким або середньошироким (при тенденції до вузьколицесті) обличчям, яке різкопрофільоване у горизонтальній площині практично в усіх групах. Чоловічі вибірки демонструють суттєвий розмах міжгрупових варіацій по низці таксономічно значущих ознак та показників.

Серії жіночих черепів мають значний розмах міжгрупової мінливості краніологічних ознак. Серед них є групи доліхокранні або мезокранні за формою черепа, з вузьким, середнім та широким обличчям.

Краніологічний огляд дав підстави стверджувати, що антропологічний склад населення регіону був неоднорідним на міжгруповому рівні, одні з популяцій належать до північного, а інші – до південного кола європеїдів.

1.4. Групи Середнього Подніпров'я в колі популяцій черняхівської культури за матеріалами міжгрупового статистичного аналізу. За

результатами факторного аналізу серії черняхівців регіону продемонстрували неоднорідність в колі груп черняхівської культури. Середньодніпровські групи не сконцентрувалися разом, як це було б у випадку однорідності населення регіону. Окремі з них виявилися значно ближчими до територіально далеких вибірок, аніж до сусідніх серій з території Середнього Подніпров'я.

1.5. Серії Середнього Подніпров'я в колі хронологічно близьких груп Європи за результатами міжгрупового статистичного аналізу. За результатами кластерного аналізу фіксується, що черняхівські групи регіону вияви неоднорідність навіть у європейському масштабі

До “північного” кластера, в якому згрупувалися серії територіально або генетично пов'язані з північними районами Європи, потрапили могильники Дерев'яна та Маслове. Вони опинилися в одному субкластері з балтськими групами з могильників Литви II-V ст.ст. На цих черняхівських могильниках переважають довгі, вузькі, високі, доліхокранні черепа, обличчя середніх розмірів, ортогнатні та різко горизонтально профільовані, мезоконхні орбіти, середньоширокі носи, які виступають сильно та мають високе перенісся.

До “південного” кластера увійшли матеріали, що репрезентують переважно південний ареал черняхівської культури. Середнє Подніпров'я представлене лише могильником Журавка. Для цих груп характерні менші за довжиною та висотою черепи, з більшим черепним показником, середніми розмірами ортогнатного обличчя, горизонтальне профілювання якого різке. Орбіти середньовисокі, ніс вузький, виступає різко, перенісся високе.

До цього ж кластеру входить низка серій з пізньоскіфських пам'яток.

До “західного” кластеру потрапило найбільше могильників лісостепової - зони Правобережної України, з них три з Середнього Подніпров'я. Ці черняхівські групи характеризуються довгим, вузьким, середньовисоким або високим черепом, доліхокранією. Обличчя вузькі, низькі або середньовисокі, мезен за показником, мезогнатні, горизонтальне профілювання їх різке. Орбіти мезоконхні, ніс середньоширокий, кістки носа виступають помірно, перенісся високе.

До цього ж кластеру увійшла низка серій з західних територій: серії з могильників Масломенч та Грудек масломенчської групи вельбарської культури, серії вельбарської культури Нижньої Вісли та побережжя Словінсько-Дравського, гото-гепідська серія з Сілезії, група з ґрунтових могил Жемайтії.

1.6. Популяція черняхівської культури Середнього Подніпров'я в колі хронологічно близьких могильників Європи. Збірна серія чоловічих черепів регіону характеризується довгим, вузьким, високим доліхокранним черепом. Обличчя вузьке з тенденцією до середньоширокого, середньовисоке, ортогнатне, горизонтальне профілювання його різке. Орбіти середньоширокі, низькі, за показником – мезоконхні. Ніс середніх розмірів, виступає сильно, перенісся високе.

На рівні збірних чоловічих серій різних регіонів викристалізовується антропологічний масив: черняхівці Західної України, масломенчська група вельбарської культури, черняхівці Буджака, Нижнього Подніпров'я, Лівобережжя,

Середнього Подніпров'я. В межах масиву збірна чоловіча група Середнього Подніпров'я ухилиється в бік пізньоскіфських серій.

Сумарна серія жіночих черепів регіону характеризується довгим, середньошироким та середньовисоким, на межі з високим, мезокранним черепом. Обличчя середніх розмірів, ортогнатне, горизонтальне профілювання його різке. Орбіти середньоширокі, низькі, за показником – мезоконхні. Ніс середніх розмірів, виступає різко, перенісся високе.

За результатами аналізу практично усі жіночі збірні серії черняхівської культури України концентруються та розміщуються черезсмужно з більшістю груп вельбарської культури Польщі та серії з могильників Східної Прибалтики I-IV ст.ст. Збірна жіноча черняхівська серія Середнього Подніпров'я дещо відхиляється в бік серій пізньоскіфського загалу з його меншими розмірами черепів, вищими та вужчими обличчями.

1.7. Населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я за результатами досліджень з використанням інших антропологічних методик. Головна увага надається міжгруповому аналізу одонтологічних матеріалів черняхівської культури в колі хронологічно близьких серій Східної Прибалтики, Польщі, пізньоскіфських, сарматських та аланських груп. За результатами (факторного) аналізу найбільш чітко розділили антропологічний масив такі ознаки: лопатоподібність, дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда, бугорок Карабеллі, тобто ознаки, що на одонтологічному матеріалі чітко розділяють західний та східний антропологічні світи. Сарматські та аланські групи максимально віддаляються від усього черняхівського масиву саме за цими ознаками. Говорити про істотні сарматські впливи на формування антропологічного складу черняхівців на матеріалах одонтології не доводиться.

1.8. Генетичні зв'язки населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Можливості етнокультурних реконструкцій на матеріалах антропології. Частина серій черняхівської культури Середнього Подніпров'я, належить до кола північних європеїдів. Черепи з могильників Дерев'яна та Маслове демонструють антропологічні паралелі з населенням, яке було поховане на балтських могильниках Литви II-V ст. Цим паралелям частина черняхівців може завдячувати або давній балтській присутності у регіоні, або групам, які опинилися на цій території внаслідок руху готів.

Матеріал частини черняхівських могильників виявляє західний напрямок антропологічних зв'язків. Середні характеристики низки цих груп досить істотно відрізняються від популяцій північного кола європеїдів і конкретно від балтів II-V ст. та від германців V-X ст. Такими характеристиками частина серій черняхівців завдячують наявності в них істотної кількості доліхокранних вузьколицих черепів. Цей морфотип має коріння в давніх культурах Центральної та Західної Європи від шнурової кераміки до збірної серії латенської культури. Аналогії доліхокранному вузьколицьому типу ми знаходимо у масломенчській групі вельбарської культури Польщі, могильниках III-V ст. Жемайтії. Головний масив черняхівців України, в тому числі і Середнього Подніпров'я, зближує з

вельбарцям Польщі саме цей морфологічний тип, а не присутність серед них північного (германського) компоненту. Після подій, пов'язаних з Великим переселенням народів та внаслідок механічного змішання, доліхокранні, високоголові та вузьколиці форми практично зникають з антропологічної карти Європи. Даний доліхокранний вузьколиций тип не став базовим ні для германців, а ні для слов'ян. На черняхівських могильниках тип міг з'явитися разом з рухом готів.

Доліхо-мезокранні, мезоморфні, з середніми розмірами обличчя чоловічі черепи, що в різній кількості представлені на окремих черняхівських пам'ятках Середнього Подніпров'я, забезпечують статистичну близькість окремих з них до пізньоскіфських пам'яток. Найбільш чітко ці зв'язки проявляються на краніологічних матеріалах могильника Журавка. Тип з'явився в цьому регіоні в післяскіфську добу.

РОЗДІЛ 2

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У ДАВНЬОРУСЬКУ ДОБУ

Історики розглядають Середнє Подніпров'я як території, що, головним чином, належали східнослов'янським племенам полян та сіверян.

У більшості антропологічних праць, на сьогодні використовується схема поділу на племінні території Б.О.Рибакова, а збірні групи кістяків з цих земель отримують назви літописних племен, що є досить умовними.

2.1. Огляд антропологічної літератури. Перша публікація черепів з цієї території належить О.П. Богданову (1897). Надалі матеріали досліджували Ю.Д. Талько-Гринцевич, В.В. Бунак, Г.Ф. Дебец, Г.П. Зіневич, Т.І. Алексєєва, В.Д. Покас, О.Д. Козак, Т.О. Рудич.

Т.І. Алексєєва окреслила місце населення Придніпров'я в колі східнослов'янських популяцій. За її класифікацією поляни київські, чернігівські та переяславські були віднесені до мезокранних середньолицих форм. Сіверяни, які відзначалися доліхокранією та середньошироким обличчям, мали такі ж морфологічні характеристики, як і збірні групи дреговичів, радимичів та смоленських кривичів.

П.М. Покас на матеріалах Поросся характеризував населення регіону як таке, що належить до східносередземноморського антропологічного типу.

В.Д. Дяченко проаналізував антропологічний матеріал Київщини, використовуючи індивідуальну типологію, виділив 7 різних типів. Строкатість антропологічного складу регіону він пояснював тим, що на цій території здавна зійшлися умовні межі трьох великих історико-етнографічних областей: південної степової (східно-іранської або індо-іранської), північно-східної (урало-палеоевропеоїдної) та північно-західної (центральноєвропейської).

Дослідження неметричних ознак (дискретно-варіюючих, епігенетичних) населення давньоруської доби проводив Г.Чесніс, який продемонстрував

відмінність між собою полянських та сіверянських груп Лівобережжя та висловив думку, що балти приймали участь у формуванні антропологічного складу населення сіверянських та радимичських земель.

Одонтологічні дослідження матеріалів Середнього Подніпров'я, які провів С.П.Сегеда, виявили приналежність окремих груп населення регіону до різних одонтологічних типів: середньоєвропейського, південного граціального та „степового.” Р. У. Гравере фіксувала наявність у регіоні середньоєвропейського одонтологічного типу, а на матеріалах однієї з серій писала про степовий варіант цього типу.

2.2. Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами краніології: загальна характеристика та порівняльний міжгруповий аналіз. Всі вибірки черепів належать до великої європеїдної раси, а переважна більшість з них добре вкладається в розмах варіацій слов'янських серій. Середні характеристики серій демонструють суттєвий розмах міжгрупових варіацій ознак, що свідчить на користь неоднорідності населення давньоруської доби як для Правобережжя, так і Лівобережжя.

Міжгруповий аналіз чоловічих груп Середнього Подніпров'я за допомогою факторного аналізу за низкою таксономічнозначущих ознак (8:1,17,77, Zm, 75(1),45,48,52:51,54:55) намітив такі тенденції. На Правобережжі домінують групи з більшим черепним показником (мезокранією), меншою висотою черепа та обличчя. На Лівобережжі концентруються, головним чином, серії з меншим черепним показником (характеризуються доліхокранією або тяжіють до неї), більшою висотою черепа та обличчя, різкішим горизонтальним профілюванням і сильніше виступаючим носом.

Міжгруповий аналіз жіночих серій виявив близьку картину. Для переважно сільських груп з Правобережжя характерна мезокранія (або групи тяжіють до неї), нижча черепна коробка, менші розміри обличчя, яке слабкіше профільоване на назомалярному рівні, дещо вищі орбіти, вужчий ніс, який слабкіше виступає. Для жінок Лівобережжя характерні менший черепний показник, вища черепна коробка та обличчя, яке різкіше профільоване на назомалярному рівні.

Аналіз популяцій Середнього Подніпров'я на тлі східнослов'янського антропологічного масиву продемонстрував, що серії регіону не складають єдиного компактного угруповання і у цьому масштабі.

Більшість правобережних сільських чоловічих груп полянських земель та окремі групи Подесення мають більші черепні показники, нижчі черепні коробки, ширші за показником носи. Для Лівобережжя більш характерні менші черепні показники (доліхокранія), високі черепи з нижчими орбітами. Перша комбінація цих ознак з меншими розмірами обличчя складає комплекс домінуючий для Лівобережжя, що має найближчі паралелі серед населення дреговичських територій. Друга комбінація цих ознак з більшими розмірами обличчя епізодично фіксується у Середньому Подніпров'ї, а є характерною для волинсько-древлянських земель.

За результатами аналізу жіночих груп сільські правобережні серії сконцентрувалися в угруповання для якого характерні поєднання більшого черепного показника, нижчого черепа, меншої ширини обличчя, яке слабкішого профільоване на верхньому рівні, вищих орбіт, вужчого носа, що слабкіше виступає. Лівобережні сільські групи характеризуються доліхокранією (або тяжіють до неї), вищим черепом, обличчям, яке різкіше профільоване, нижчими орбітами та добре виступаючим носом. Вони демонструють антропологічні зв'язки з дреговичами, радимичами, окремими групами кривичів.

Міжгруповий аналіз популяцій Середнього Подніпров'я в межах слов'янського масиву дозволив оцінити ступінь неоднорідності популяцій регіону на тлі населення інших слов'янських територій.

Чоловічі серії Подніпров'я, що порівнювалися за такими ознаками: 8:1, 17, 9, 45, 48, 52:51, 54:55, продемонстрували неоднорідність навіть на рівні усього слов'янського масиву, окремі з них виявили подібність до різних, інколи територіально досить далеких, груп слов'янського світу.

За результатами факторного аналізу центральні позиції серед слов'янського загалу займає низка статистично та морфологічно близьких, але територіально інколи далеких груп з Польщі, Словаччини, Чехії. Сюди ж зі східнослов'янських земель тяжіють групи сільських могильників Правобережжя Дніпра та Подесення, а також словене новгородські.

Головним чином, тут скупчилися мезокранні середньовисокі, з середніми розмірами обличчя та його деталей групи.

Серії з меншим черепним показником (доліхокранією), вищим черепом, меншими розмірами обличчя, нижчими орбітами та ширшим носом найбільш чітко представляють Лівобережжя Дніпра. Вони разом зі збіркою серією дреговичів знаходяться на кордоні слов'янського масиву.

Комбінація ознак, для якої характерні менший черепний показник (доліхокранія), високі черепи, великі розміри обличчя, низькі орбіти та вузькі носи, репрезентує в слов'янському масиві сільське населення з земель волинян та древлян. В Середньому Подніпров'ї вона представлена на правобережному могильнику Ягнятин на лівобережних – Зелений Гай та Любеч. Могильники Ягнятин та Зелений Гай (кургани) взагалі опинилися на периферії слов'янського загалу.

За результатами аналізу серії жінок з Середнього Подніпров'я також не склали єдиного компактного антропологічного масиву.

Центроїдні позиції у слов'янському масиві займає низка серій з території Польщі – вісянки, поморянки, полянки польські, до яких тяжіє низка серій Правобережжя. Тут домінують мезокранні мезоморфні групи. Своєю граційністю виділяються серії з сільських могильників Поросся.

Комбінація вищого черепа з вищим та ширшим обличчям, вищими орбітами та вужчим носом характерна для груп з більш західних територій слов'янського світу: моравок, хорваток, лужичанок, жінок галицьких та тиверських зе-

мель. З придніпровських серій сюди тяжіють лише жінки з лівобережних пам'яток Любеча та Шестовиці.

Комбінація вищого череп, широкого, але невисокого обличчя, невисоких орбіти та широкого носа характеризує частину груп східних слов'янок. Це значний масив кривичських груп, сюди входять також збірні словенок новгородських, дреговичів, а з середньодніпровських серій -полянок переяславських та чернігівських, частина жінок Києва та Чернігова. Цей комплекс був поширений на великих територіях розселення саме східних слов'ян. Він має досить архаїчні риси, яким, скоріше за все, завдячує дуже давньому пласту населення.

Комбінація нижчого черепа з невеликим обличчям, нижчими орбітами, ширшим носом не є надто яскраво вираженою, скоріше за все можна говорити про тенденції до цієї комбінації. Вона представляє жіноче населення сіверянських територій (східної частини), в'ятичів, радимичів. Цей комплекс репрезентує групи східних слов'ян та практично не представлений у західних та південних групах слов'ян.

2.3. Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби за результатами досліджень з використанням інших антропологічних методів. Акцент зроблено на порівняльному аналізі одонтологічних матеріалів давньоруської доби території України, могильників Польщі, кривичів, словен новгородських, балтів, фіно-угрів, салтово-маяцької культури. За результатами аналізу збірна сільських могильників Григорівка-Бучак виявилася максимально близькою до середньовічних груп з території Польщі, а мешканці міст Києва та Любеча до словен новгородських, латгальських груп, жителів Старої Рязані. Перелічені групи далекі територіально, але досить показовим є те, що вони демонструють і на краніологічному матеріалі західний вектор зв'язків.

Серії з сільських могильників Правобережжя та міст Києва та Любеча виявилися найбільш далекими від східних одонтологічних впливів. В бік груп, які мають „східний” одонтологічний комплекс та пов'язані переважно з болгарським масивом, з середньодніпровських серій відхиляється тільки популяція з правобережного могильника Лука.

2.4. Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології: обговорення результатів міжгрупового аналізу та інтерпретація матеріалу. Антропологічний склад населення X-XIII ст. Середнього Подніпров'я виявився найбільш неоднорідним в межах слов'янського світу, але при всій загальній строкатості викристалізуються головні складові частини населення. Регіон в давньоруську добу був місцем, де сходилися кордони великих антропологічних масивів слов'янства.

Мезокранне середньолице (з тенденцією до вузьколицесті) населення репрезентує сільські могильники придніпровських правобережних територій, з земель, які пов'язують з полянами київськими. Згадані популяції в загальнослов'янському масштабі виявляють найбільшу статистичну та морфологічну подібність до груп західних та південних слов'ян, що може свідчити на користь

можливої наявності давніх генетичних ліній. Подібність з західними групами слов'ян виявляють як чоловіча, так і жіноча частина населення цих земель. Мезокранний мезоморфний з середньошироким (з тенденцією до вузьколицесті) обличчям комплекс широко представлений на карті західнослов'янського світу, але зона його розповсюдження не є суцільною. Він домінує на могильниках Словаччини, а у Чехії та Моравії є одним з провідних. У Польщі, окрім прикордонних з Україною районів, тип представляє антропологічні вибірки з земель полян польських, віслян, частково Сілезії, а в прибалтійській зоні тип присутній в групах ободритів та лужичан. Придніпровські правобережні землі можна розглядати як місце східної локалізації цього комплексу. Морфотип фіксується і на Лівобережжі Дніпра, але епізодично. Він присутній в чоловічій частині вибірки з дружинних могильників Подесення та у якості однієї зі складових населення Чернігова. Серед жіночого населення Лівобережжя він характеризує жіночу вибірку з могильника Зелений Гай. На території Лівобережжя морфотип з'явився з заходу, з-за Дніпра та, скоріше за все, не у тій кількості, котра могла забезпечити антропологічне домінування на Лівобережжі.

Другий провідний морфотип середньодніпровського регіону – доліхокранний з середньошироким обличчям. Він концентрується, головним чином, на Лівобережжі. Він представлений в чоловічій збірній сіверян, що була сформована з матеріалів з досить далеких від Дніпра східних районів, низці окремих лівобережних могильників - Зелений Гай, Камінне, збірній полян переяславських, Любеча, окремих могильників Чернігова. Важливим є те, що цей доліхокранний тип є провідним і для частини жіночого населення Лівобережжя Дніпра – збірної сіверян (з східних територій), могильників Камінне, Шестовиця, м. Переяслав, окремих могильників Чернігова.

На Правобережжі морфотип теж фіксується, але виключно на міських могильниках. Він присутній у Києві, де є основним для чоловічої частини трьох давньоруських могильників міста. Поява цього морфотипу на Правобережжі має, можливо, пізніше походження.

Тип вважається домінуючим для населення територій дреговичів та радимичів. Можна говорити, що, попри локальні відмінності, він складав великий антропологічний масив, був домінуючим для чоловіків і для жінок цих земель. Близькі паралелі типу знаходять у групах балтів II-XIII ст. (прусів, селів, земгалів та жемайтів), які відрізняються від згаданих вище слов'янських популяцій тільки шириною носа. Бачать в них аналогії з балтським масивом не лише краніологи, але й дослідники, що працюють за іншими програмами. Вважається, що популяції дреговичів, радимичів, смоленських кривичів завдячують своїм морфокомплексом субстратному балтському населенню тих земель, на яких слов'яни опинилися в процесі колонізації. Можливо це стосується і частини північних районів Лівобережної України.

Третій великий морфологічний масив заходить на територію Середнього Подніпров'я з північного заходу, але він представлений значно слабкіше. Масивні доліхокранні та мезокранні відносно широколиці морфотипи, які мають дещо

архаїчний вигляд, характерні для древлянських та волинських популяцій, фіксуються у Середньому Придніпров'ї, але головним чином, при внутрішньогруповому аналізі. На рівні середніх їх присутність відчутна в чоловічій групі з Княжої Гори (Родень). Доліхокранія у поєднанні з широколищею (в слов'янському масштабі) характеризує чоловічу групу з Ягнятина. При проведенні міжгрупового аналізу з залученням хронологічно близьких балтських груп ягнятинська вибірка взагалі істотно ухиляється в бік балтів. Можливо, процеси слов'янизації балтського населення проходили різними темпами на різних територіях.

Доліхокранний широколиций тип визначає також одну чоловічу збірну серію з Верхнього Києва, яку складають жертви монгольської навали, але зрозуміло, що у Києві в цей час могли опинитися вихідці з будь-яких територій. Масивні форми не представляють жодну з жіночих серій середньодніпровського Правобережжя, носіями даного типу на цій території є виключно чоловіки, що може реально свідчити на користь того, що тип був привнесений сюди із більш північних територій за рахунок чоловічого населення. На Лівобережжі відносно широколиці мезокранні форми характеризують збірні жіночі серії полянок переяславських та чернігівських, які вважаються такими, що репрезентують сільське населення, а також Любеча та частково Чернігова. Можливо, морфотип мав у прибережних районах більш глибоке коріння, а вихідці з древлянських земель з'явилися на Лівобережжі в обхід земель полян київських та від Любеча розповсюджувалися вниз по Дніпру та трохи на схід. Важливим є те, що широколиці форми в районах придніпровського Лівобережжя більш чітко проявляються саме в жіночих групах, які краще репрезентують давні лінії.

Середнє Подніпров'я в X-XIII ст. було ареалом, де сходилися великі антропологічні масиви слов'ян, які в той час ще добре простежувалися. Кордони між ними були прозорими, проходило взаємопроникнення населення.

2.5. Населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я за матеріалами антропології. Населення міст Середнього Придніпров'я може бути охарактеризоване як європеоїдне з яскраво означеною приналежністю до кола слов'янських груп. Воно було неоднорідним, але практично усі могильники мають домінуючі складові, які можна пов'язати з вихідцями з конкретних територій. Це віддзеркалює або різні хвилі переселенців, або те, що вихідці з одних племінних земель у містах намагалися селитися компактно чи ховати померлих на одних могильниках. Мезо-доліхокранний середньолиций (з тенденцією до вузколицесті) тип, який характеризує сільські популяції полянських земель, на міських могильниках регіону не є домінуючим. Але він є основою жіночої вибірки з Родня, окремих серій з Чернігова та певною складовою популяції з Києва. Тобто міське населення X-XIII ст. формувалося не стільки за рахунок селян з прилеглих до міста земель, а з вихідців з більш віддалених територій. На могильниках Києва, Переяслава, частково міст Чернігівської землі серед чоловіків переважає доліхокранний середньолиций морфотип, який характерний для сільських груп з сіверянських, радимичських,

дреговичських, кривичських (смоленських) земель. Можливо, біологічних ресурсів власне полянських популяцій було не достатньо для здійснення низки проектів влади по розширенню та побудові нових міст, укріпленню кордонів, для постійних військових дій. Присутність на могильниках Середнього Придніпров'я масивних широколицих типів, які вважаються характерними для волинських та древлянських земель, лише епізодично фіксується у правобережних містах (Родень, Київ) та значно більш реально на Лівобережжі (Любеч, Чернігів, Путивль). У випадку з Лівобережжям це можуть бути і місцеві лінії, бо цей комплекс краще представлений у жіночих групах.

Присутність у давньоруських містах вихідців з кочового світу проявляється у Пороссі (Юр'єв). На антропологічному матеріалі фіксується перебування в регіоні вихідців із Прибалтики, Скандинавії, фіно-угорських земель, але істотного впливу на формування міського населення вони не мали.

РОЗДІЛ 3 **НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я** **ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. – ПОЧАТКУ II ТИС. Н.Е.** **ТА ЙОГО МОЖЛИВІ ГЕНЕТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ** **З ЛЮДНІСТЮ I ТИС.Н.Е.**

Антропологічні можливості проаналізувати генетичні зв'язки населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби з популяціями I тис. н.е. дуже обмежені, бо більшість культур цього часу надавало перевагу звичаю кремації. Інгумації представляють черняхівську культуру, яка завершила своє існування у V ст., але побутують думки, що нащадки черняхівців були у складі культур V-X ст. цього регіону. Добре відомо, що антропологічний тип людини змінюється дуже повільно у часі, але потужні міграційні потоки та метисація можуть суттєво змінити антропологічні характеристики населення в досить короткий термін. За археологічними та історичними даними друга половина I тис.н.е. і могла бути таким періодом, тож порівняння давньоруських серій з черняхівськими дало цікаву інформацію.

3.1. Міжгруповий порівняльний аналіз краніологічного матеріалу населення давньоруської доби та черняхівської культури. Типологічний підхід. При порівняльному аналізі був використаний комплекс ознак, запропонований Т.І. Алексєєвою, для диференціації східнослов'янських груп (черепний показник, діаметр вилиць, носовий показник, кут кісток носа).

Доліхокранний з середньою шириною обличчя та вузьким добре виступаючим носом тип представляв черняхівське чоловіче населення Правобережжя, але у добу Київської Русі такий комплекс не був характерним для чоловічого населення з сільських могильників земель полян київських. Сільське населення полянських груп також можна визначити як таке, що характеризується мезокранією та середньою шириною обличчя. Збільшення черепного показника може бути пояснене епохальною мінливістю, але у сільських групах з

полянських територій така комбінація ознак поєднувалася з меншим виступанням носа, який був більш широким. Доліхокранний середньолиций тип з сіверянських земель також відрізняється від характеристик черняхівців більш широким носом, який краще виступає. Такі відмінності та їх напрямок пояснити епохальною мінливістю важко.

Морфологічний комплекс, для якого характерні мезокранія середньо-широке обличчя з середньошироким носом, репрезентує жіноче черняхівське населення Середнього Подніпров'я. В добу середньовіччя близьке поєднання ознак мають полянки київські, чернігівські, польські, але полянські групи відрізняються від черняхівських більш широким носом.

Можливо, ми маємо справу з притоком у другій половині 1 тис. н.е. у Середнє Подніпров'я нового населення, або з проявом рис, характерних для людей, предки яких у римську добу надавали перевагу кремації.

3.2. Міжгруповий порівняльний аналіз краніологічного матеріалу населення давньоруської доби та черняхівської культури. Статистичний підхід. Матеріал порівнювався за таксономічно важливими ознаками: 8:1,9,17,45,48,77, Zm,75.1,52:51, 54:55. Давньоруський та черняхівський масиви чоловічих збірних серій досить чітко диференціює низка ознак. Східнослов'янські збірні групи (в тому числі і Середнього Подніпров'я) відрізняються від черняхівських - ширшим лобом та обличчям, яке слабкіше профільоване у горизонтальній площині, ширшим носом та нижчими орбітами. Напрямок змін важко пояснити епохальною мінливістю. Скоріше за все, треба констатувати серйозні зміни в антропологічному складі населення, принаймні, чоловічої його частини, що сталися у другій половині 1 тис. н.е. практично на усій території, яку колись займала черняхівська культура.

За результатами статистичного аналізу, східнослов'янські жіночі збірні серії, на відміну від черняхівок, більш широколиці, широколобі, широконосі за показником, мають слабкіше горизонтальне профілювання обличчя на середньому рівні та нижчі орбіти. Але такого чіткого розмежування, як між чоловічими збірними серіями черняхівців та слов'ян давньоруської доби, серед жіночих груп ми не спостерігаємо. Збірна полянок київських істотно відхиляється в бік головного черняхівського масиву, виявляючи значну близькість до черняхівок Середнього Подніпров'я, серія яких складається з матеріалів могильників Правобережжя. Збірні сіверянок та полянок переяславських істотно дистанціюються від черняхівок Середнього Подніпров'я. Тобто жіноча частина населення виявляється для окремих регіонів України, як і очікувалося, більш стабільною, ніж чоловіча.

Аналіз з залученням серій з окремих могильників дав більш складну картину, ніж за аналізом сумарних груп. Від головного масиву чоловічих черняхівських серій Правобережжя Середнього Подніпров'я та Лівобережжя Дніпра слов'яни цих територій відрізняються більшою шириною черепа, нижчим обличчям, нижчим носом, що обумовлює інші пропорції, слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя та меншим виступом носа. Але даний

варіант аналізу добре демонструє, що населення регіону як черняхівського, так і давньоруського часу не було однорідним. До головного полянського масиву регіону тяжіють черняхівські серії з могильників Ромашки та Черкаси-Центр. Відзначимо, що обидві ці черняхівські групи демонстрували на своєму хронологічному зрізі чіткий західний вектор антропологічних зв'язків з серіями Центральної Європи. З іншого боку, до основного черняхівського кола тяжіє серія давньоруської доби з могильника Миколаївка. Для свого часу чоловіки з цього могильника найбільш яскраво виявляють західний напрямок антропологічних зв'язків з синхронними популяціями Словаччини та частково Польщі, хоча даний напрямок взагалі характерний для сільського населення земель полян київських. Тобто зближують черняхівське та давньоруське чоловіче населення регіону ті серії, які мають західний, середньоевропейський напрямок антропологічних зв'язків.

Жіноче населення Середнього Подніпров'я з окремих сільських могильників давньоруської доби виявилось на фоні черняхівських груп регіону більш консолідованим. Для них, на відміну від черняхівок, характерні: менша довжина та висота черепа, менша висота обличчя, нижчі та ширші носи. Але показовим є те, що жіноча частина черняхівських груп (з могильників Черняхів, В. Бугаївка, Журавка, Боромля) є статистично ближчими до давньоруського масиву, ніж до окремих популяцій своєї ж таки черняхівської культури регіону. Це може свідчити на користь того, що частина жіночого населення Середнього Подніпров'я давньоруського часу, яка представляла сільські могильники Правобережжя могла бути генетично пов'язаною з населенням черняхівської доби. Але зрозуміло, що мали місце і значні зміни, можливо, поява нового населення, якому давньоруська жіноча сумарна серія і завдячує дещо нижчим обличчям та ширшим за покажчиком носом. Ці ознаки чіткіше диференціюють східнослов'янські та черняхівські чоловічі групи. Тобто появу більш низколицевого та широконосого комплексу ми можемо пов'язувати з притоком нового населення, що стався у другій половині I тис.н.е.

Для середньовічного населення тих східнослов'янських територій, котрі зараз є російськими, тенденцію до відносно низького обличчя та широкого носа слов'янських популяцій бачать, в першу чергу, у генетичних зв'язках з давніми фінськими племенами. Фінський субстрат цілком міг проявитися як у східній, так і у північно-західній (Новгородська земля) зонах розселення східних слов'ян. Але мезокранні низколиці з тенденцією до широконосості типи фіксуються також в зоні розповсюдження західних слов'ян. Це „богемці”, сілезці, ободрити, поляни польські та частина вісян. Нагадаємо, що поляни польські взагалі мають подібність до населення сільських могильників території полян київських як за пропорціями обличчя, так і за абсолютними розмірами черепа та обличчя.

У I тис.н.е. низколиці, з низькими орбітами, широким носом морфотипи характеризували жінок з могильників черняхівської культури Західної України та були складовою частиною населення масломенської групи вельбарської культури Польщі, тобто, в римську добу близькі форми були присутні в регіонах

на захід від Дніпра. Можливо саме звідти у післяримський час носії типу просувалися на територію Середнього Подніпров'я. Полянські групи є дещо не такими масивними, як перелічені серії римської доби, але саме такі зміни цілком вкладаються в уявлення про процеси граціалізації.

Отже, говорити про можливу генетичну спадковість частини населення регіону дозволяє те, що морфологічні характеристики черняхівок Правобережжя та жінок давньоруської доби в середньому вияві співпадають. Істотні зміни сталися, в першу чергу, в чоловічій частині населення Середнього Подніпров'я. Імовірно, в правобережних районах у постримський час з'являється чоловіче населення з більш західних територій.

Лівобережні давньоруські серії досить далекі від черняхівців Лівобережжя як статистично, так і морфологічно. Північно-західні антропологічні зв'язки, які в давньоруську добу яскраво проявляються серед лівобережних сіверянських популяцій можуть свідчити про появу у другій половині I тис. н.е. населення з територій, які не входили до колишнього черняхівського ареалу (з земель сучасної Білорусії та частково Росії). Можливо також, що предки сіверян в межах черняхівської культури надавали перевагу обряду кремації, або мали коріння в інших культурах.

У будь-якому разі намагатися виводити в антропологічному плані населення давньоруської доби Середнього Подніпров'я виключно з населення черняхівської культури не є можливим. У формуванні місцевої давньоруської популяції взяли активну участь люди, предки яких не були пов'язані з черняхівською культурою, принаймні цього регіону, а, можливо, мали витоки в інших культурах та на інших територіях.

РОЗДІЛ 4

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

4.1. Могилиники Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя. Усі чоловічі групи характеризуються брахікранією середньою довжиною черепа при його значній ширині. Черепа середньовисокі або високі. Ширина обличчя потрапляє до категорій середньошироких (широких у слов'янському масштабі) та широких. Обличчя невисокі або середньовисокі, горизонтальне профілювання його на верхньому рівні потрапляє до категорії помірного, а на зигомаксиллярному – різкого, але в окремих групах з тенденцією до помірного. В усіх вибірках обличчя ортогнатні. Ширина орбіт середня або значна, висота мала або середня, за показником вони низькі або середньовисокі. Висота та ширина носа коливається в межах середньої та великої. Кістки носа виступають сильно, перенісся широкі та високі.

Усі групи неоднорідні, але на міжгруповому рівні у пізньому середньовіччі в регіоні спостерігається менший розмах варіацій ознак та менша морфологічна

строкатість, а ніж у давньоруську добу. Це може свідчити про процеси антропологічної уніфікації населення.

Жіночі серії Середнього Подніпров'я характеризуються середньою довжиною, середньою або значною шириною черепа, який є брахікраним за формою. Широтні розміри обличчя середні або великі, обличчя низьке або середньовисоке, за показником - мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке або помірне на верхньому рівні та різке на середньому. Орбіти середньої ширини або широкі, низькі за абсолютними розмірами та показниками. Ніс малих або середніх розмірів, за абсолютними розмірами та показником, виступає - середнє або добре.

Напрямок відмінностей чоловічих та жіночих серій регіону доби пізнього середньовіччя за низкою ознак не співпадає. Це свідчить на користь того, що чоловіча та жіноча складові популяцій могли різнитися між собою, компоненти, які увійшли до їх складу бути представлені в різних пропорціях.

4.2. Населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя та населення хронологічно більш ранніх епох близьких територій. Головний акцент у розділі зроблено на порівнянні пізньосередньовічних популяцій з популяціями давньоруської доби даної території. Фіксується подібність їх за низкою лінійних ознак, пропорціями обличчя та його деталей, але треба відзначити і відмінності між ними, які стосуються низки таксономічно найбільш важливих ознак (черепного показника, діаметра вилиць, горизонтального профілювання обличчя).

Збільшення черепного показника (брахікефалізації) розглядається більшістю антропологів в якості загальної морфологічної тенденції доби середньовіччя та нового часу. Збільшення черепного індексу не було тотальним, проходило в окремих районах Європи різними темпами. Найбільших змін черепного показника у напрямку його збільшення зазнало населення територій, які займали слов'яни: північних східнослов'янських регіонів (землі сучасної Росії), південних східнослов'янських регіонів (землі сучасної України); земель західних слов'ян (Польща, Чехія, Словаччина), зони розселення південних слов'ян. Тобто відмінність пропорцій черепів в українських серій XV-XVIII ст. від східнослов'янських груп своєї території давньоруської доби вписується в загальну картину таких змін у межах слов'янського світу, черепний показник не є тією ознакою, що може свідчити на користь тотальної зміни населення нашого регіону.

Другою важливою відмінністю пізньосередньовічних серій Середнього Подніпров'я від давньоруських популяцій з цих земель є збільшення діаметра вилиць в пізніших групах. Проявом епохальної мінливості в добу середньовіччя вважається граціалізація, а одним з головних її маркерів є зменшення діаметра вилиць у населення з хронологічно більш пізніх груп. В Середньому Подніпров'ї ми фіксуємо зміни у будові обличчя, котрі важко пояснити епохальною мінливістю. Середній діаметр вилиць пізньосередньовічних серій статистично достовірно перевищує усі середні характеристики слов'янських груп регіону

давньоруської доби. Можливим поясненням збільшення широтних розмірів обличчя в серіях Середнього Подніпров'я може бути прихід на ці землі у післямонгольську добу більш широколицього населення. Вихідними територіями для широколицих форм, могли бути древлянські, волинські, тиверські, полоцькі, мазовецькі землі.

З урахуванням епохальної мінливості широколиці черепа українців XVI-XVIII ст. з Середнього Подніпров'я легше пов'язати з широколицими популяціями колишніх древлянських, волинських, тиверських та частково галицьких земель, а ніж з істотно більш вузьколицими полянськими та сіверянськими групами. Це вписується в історичний контекст, бо регіон зазнав значних втрат під час монгольської навали, тому саме полянські генетичні лінії на пізньосередньовічних могильниках цього регіону читаються слабо. Скоріше за все, в Середнє Подніпров'я в після монгольську добу пішов потік вихідців з території побутування масивних типів слов'ян - з колишніх древлянських, волинських, галицьких, тиверських земель.

В пізньосередньовічних групах Середнього Подніпров'я фіксується поєднання відносно великої в слов'янському масштабі ширини обличчя з тенденцією до послаблення його горизонтального профілювання. Таке поєднання ознак для широколицих східнослов'янських груп давньоруської доби не було характерним. Послаблення горизонтального профілювання обличчя низки популяцій регіону XV-XVII ст., можливо, пов'язане із впливом степовиків та їх нащадків. Саме цей вплив посприяв збільшенню ширини обличчя та більш істотному, у порівнянні з іншими групами Європи, збільшенню черепного показника.

В українських серіях XV-XVII ст., поряд з компонентами, які можна пов'язати з давньоруськими слов'янськими (древлянськими, волинськими, тиверськими та полянськими) групами, фіксується наявність брахікранного з широким обличчям, яке послаблене в горизонтальній площині на верхньому рівні, морфотипа (зливкинського або сарматсько-салтівського). На християнських могильниках регіону у давньоруську добу цей тип читається слабо. Можливо, що демографічні, політичні, економічні, культурні зміни у Середньому Подніпров'ї сприяли тому, що бар'єр між слов'янами та нащадками давнього (домонгольського) населення Степу став більш тонким, а входження степовиків в слов'янське середовище більш інтенсивним. Частина кочового населення осідала на землю, про що чітко можна говорити на матеріалах Нижнього Подніпров'я XII-XV ст. Осіле населення регіону, серед якого були болгари, алани, представники інших кочових груп, слов'яни могли бути одним з джерел поповнення складу мешканців Середнього Подніпров'я у післямонгольську добу. Думки про внесок нижньодніпровців у формування антропологічного складу українців висловлювалися антропологами В.П. Алексєєвим (1969) та Л.В. Литвиною (2004). Ще однією вихідною територією для степових типів може слугувати Прутсько-Дністровське межиріччя, населення якого у добу середньовіччя репрезентували як сарматсько-салтівський (зливкинський) тип, так і широколиці типи слов'ян.

При роботі з індивідуальними черепами на цвинтарях Чигирин та Суботова зустрічаються окремі черепи з значної висотою обличчя, які інколи складаються в комплекс, який цілком можна пов'язати з широколицими групами Кавказу. Поодинокі черепи з означеною монголоїдністю на могильниках XV-XVIII ст. хоча і фіксуються, але кількість їх незначна, вони практично не впливають на антропологічну ситуацію

Степовий компонент на могильниках доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я все ж, головним чином, варто пов'язувати, з носіями зливкинського типу (давніми болгарами, або з населенням, котре формувалося на болгарському субстраті чи мало болгарську складову)

4.3. Популяції Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя та населення хронологічно більш ранніх епох близьких територій. До статистичного аналізу було залучені, серії доби пізнього середньовіччя регіону, збірні серії чоловічих черепів східнослов'янських територій X-XIII ст., антропологія салтівського кола, могильники осілого населення Нижнього Подніпров'я, збірні групи печенігів, половців, ногайців, черепи з мусульманських могильників Криму. Групи порівнювалися за 14 таксономічно важливими ознаками: 45,48,9,17,77,Zm,75(1), 32,72,8:1,54:55,51:52,SS:SC, DS:DC.

Групи населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя досить суттєво відхиляються від масиву давньоруських серій, які репрезентують сільське населення полянських та сіверянських земель. Пізньосередньовічні серії Середнього Подніпров'я мають на відміну від перелічених груп давньоруської доби більший черепний показник, більше обличчя, яке слабкіше профільоване у горизонтальній частині, вужчий за показником ніс, більший загальний кут обличчя. Близькими пізньосередньовічними популяціями Середнього Подніпров'я виявляються до широколицих серій давньоруської доби, які представляють масив, який охоплював значні території від волинських, тиверських, частково галицьких земель та через древлянські землі виходив на лівобережні землі Дніпра. Те, що пізньосередньовічні популяції мають більший черепний показник, розміри обличчя та слабкіше горизонтальне профілювання на назомальному рівні, статистично наближує їх до низки степових популяцій: могильників Зливки, Мамай-Сурка, Старий Орхей, Лимбар, мусульманські могильники Криму. Перелічені популяції мають, як вважається, у своєму складі значний болгарський (зливкинський) компонент. От більшості кочового масиву (печенігів, половців, ногайців, кочовиків півдня України, які не мають чіткої інтерпретації) населення Середнього Подніпров'я істотно відрізняються вищими черепними коробками, кращім горизонтальним профілюванням обличчя на середньому рівні, нижчими орбітами та сильнішим виступом кісток носа. Від серій, які представляють групи Північного Кавказу (аланського кола) українці відрізняються в протилежному напрямку.

Жіночі пізньосередньовічні серії Середнього Подніпров'я виявляють статистичну подібність і займають проміжне становище між давньоруськими серіями та змішаними групами, що представляють осіле населення степової зони.

Але це відхилення жіночих популяцій в сторону серій з степовою складовою не проявляється так сильно, як в чоловічих групах.

За результатами аналізу жіночих та чоловічих груп добре видно, що жіночі серії краще пов'язані з місцевими групами давньоруського масиву, хоча і не оминули степових впливів. Чоловічі серії доби пізнього середньовіччя добре віддзеркалюють міграційні потоки з зони розповсюдження широколицих типів слов'янського світу, а також істотний внесок степових груп у формування антропологічного типу населення регіону.

4.4. Пізньосередньовічне населення Середнього Подніпров'я та хронологічно близькі популяції Європи. Міжгруповий аналіз. Тут визначається місце населення доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я на антропологічній карті Європи другої половини II тис. н.е.

До міжгрупового аналізу залучалися збірні серії росіян, естонців, латвійців, литовців, румун, південних слов'ян, західних слов'ян, французів, британців, серії альпійських територій (Швейцарія), фіно-угорських груп Поволжя, збірні серії з території Кавказу, Середньої Азії, збірна серія тюркомовних народів території Європи, збірна група білорусів, українців кінця XIX - початку XX століття. Групи аналізувалися за 10 найбільш таксономічно важливими ознаками: 1,8,9,17,45,48,54,55, 51,52.

Українці Правобережжя Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя за результатами аналізу зайняли проміжну позицію між населенням Польщі та Румунії, з однієї сторони, збіркою серією населення України XIX – XX ст., а також збірними серіями з Росії XIX – XX ст. Пізньосередньовічна збірна серія черепів українців Середнього Подніпров'я разом з населенням Польщі, певною мірою, є проміжними між східнослов'янським та західним, а також південним слов'янськими масивами. Їх цілком можна розглядати як певне антропологічне ядро слов'янського світу.

4.5. Українці доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я та українці нового часу. Краніологічні пізньосередньовічні серії Середнього Подніпров'я морфологічно близькі серіям населення України XIX – XX ст. Останні відрізняються хіба що вужчою та нижчою черепною коробкою, вужчим обличчям та різкішим горизонтальним профілюванням обличчя. Це може бути пов'язано з процесом граціалізації кістяка за останні триста років або зі зменшенням притоку генів, які могли забезпечити більшу масивність та слабкіше профілювання обличчя. Можливо мали місце обидві причини, що сприяло підсиленню тенденцій. Близькі пізньосередньовічні популяції та населення України XIX - початку XX ст. і статистично. Статистично найближчими до середньодніпровського пізньосередньовічного масиву 15-18 ст. виявилися збірні серії Центральної, Південної та Західної України.

Вся група збірних серій XIX – XX ст., які представляють різні регіони України, за низкою ознак займає місце між масивними давньоруськими серіями та групами українців XV-XVIII ст. Це дозволяє стверджувати, що морфологічні зміни будови обличчя та черепа від давньоруської доби і до кінця II тис. н.е. на

території Середнього Подніпров'я відбувалися не лінійно. Більш масивні давньоруські серії (древлянських, волинських, тиверських земель) виявляються за окремими ознаками навіть ближчими до вибірок українців 19-20 століття, а ніж до населення Середнього Подніпров'я XV-XVIII ст. Це може свідчити на користь зменшення у новий час притоку генів (степовиків), які несли широколицість та послаблення горизонтального профілювання обличчя та пік прояву яких випав у регіоні на XV-XVII ст.

Черепний показник на відрізку від козацької доби до XX ст. для території Середнього Подніпров'я практично не змінився. Яскраво означену брахікранію ми вже мали для цієї території в XV-XVIII ст. Розміри черепа зменшилися, що можна пояснити загальними процесами граціалізації. Ширина обличчя трохи зменшилася, але українці центральноукраїнської групи у XIX – XX ст. продовжують належати до широколицих (в слов'янському масштабі) груп. Пропорції орбіт, що стали нижче, та носа, який став ширшим, теж більш наближують їх до населення давньоруської доби. Кут виступу носа лишився практично без змін.

Напрямок антропологічних змін в Середньому Подніпров'ї відрізняється за низкою важливих ознак від напрямку змін, які проходили в північних східнослов'янських землях. В різних зонах слов'янської колонізації мав місце різний місцевий субстрат (для території Росії переважно фіно-угорський та балтський). Демографічна ситуація та напрямки міграційних потоків в різних регіонах слов'янського розселення теж були неоднакові. Вони знаходилися в тісному зв'язку з політичними та соціальними змінами в зонах побутування слов'янського масиву. Друга половина II тис. н.е. яскраво продемонструвала, що політичний та соціальний чинники відіграли одну з провідних ролей при формуванні антропологічного складу населення багатьох країн Європи. Україна не стала винятком, що з часом відбивалося на векторі домінуючих біологічних зв'язків населення Середнього Подніпров'я. Якщо у добу пізнього середньовіччя переважав західний та південний напрямки зв'язків, то у XIX – XX ст. посилюється північний та східний. До України з 18 ст. поступово збільшився приток мігрантів з різних регіонів Росії. Такі зміни корегували місце українців на антропологічній карті Європи. Збірна краніологічна серія українців XIX – XX ст. виявляє статистичну подібність до серій росіян, особливо південних. Але зводити пояснення статистичної близькості сумарної збірної українців та південних росіян виключно до цього не можна. Українці приймали активну участь у освоєнні степових масивів до Кубані та Північного Кавказу. На суміжних територіях України та Росії проходило як механічне змішування представників сусідніх народів, так і обмін генами. До того ж, в південних степових регіонах України та Росії відчувалися кочові впливи, що також відбилося на статистичній близькості цих популяцій.

Зазначимо, що популяції українців доби пізнього середньовіччя та нового часу території Середнього Подніпров'я морфологічно близькі, як за абсолютними розмірами, так і за пропорціями обличчя. Антропологічна консолідація

та уніфікація населення яскраво виявила себе вже в добу пізнього середньовіччя. Українське населення регіону в XVI-XVII ст. характеризується брахікранією та відносно великою, в слов'янському масштабі шириною обличчя, тобто таксономічно значущими ознаками, котрі будуть характеризувати краніологічні вибірки українців XIX – XX ст., особливо Центральної України та центрально-український антропологічний тип сучасних українців. На сьогодні, завдяки введенню в науковий обіг нового матеріалу ми можемо стверджувати, що антропологічний тип, який побутує в антропологічній літературі як центральноукраїнський (придніпровський) та розповсюджений на більшій території України, за станом на XV-XVII ст., в основному, вже був сформований та домінував на землях Середнього Подніпров'я.

ВИСНОВКИ

В роботі було розглянуто антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я I-II тис. н.е.

1. Антропологічний аналіз населення I тис. н.е. обмежився матеріалами черняхівської культури, носії якої належали до великої європеїдної раси та були неоднорідними на міжгруповому рівні. Черняхівці регіону мали кілька ліній генетичних зв'язків, три з яких були провідними.

Мезокранний з середніми розмірами черепа та обличчя, яке добре профільоване, морфотип, що присутній на черняхівських могильниках Середнього Придніпров'я, має характеристики, які близькі населенню пізньоскіфських пам'яток півдня та античних міст-колоній, тобто демонструє південний напрямок антропологічних зв'язків частини черняхівців регіону.

Доліхокранний з довгим та високим черепом, середньошироким, різкопрофільованим обличчям морфокомплекс черняхівців належить до кола північних європеїдів. Він має паралелі серед балтських популяцій різних хронологічних періодів та демонструє північно-західний напрямок антропологічних зв'язків частини черняхівців регіону з могильниками Східної Прибалтики. Присутності цього морфотипу черняхівське населення може завдячувати нащадкам давніх балтів, котрі мешкали у Північному та частково Середнього Подніпров'ї у складі різних культур від доби бронзи та заліза або міграціям, які пов'язані з рухом готів.

На могильниках регіону присутні *доліхокранні вузьколиці (або з тенденцією до вузьколицесті) форми*, які мають паралелі на черняхівських могильниках Західної України та вельбарської культури Польщі, а витоки в давніх культурах Центральної Європи. Дані форми, які суттєво відрізняються від базового морфологічного комплексу масиву германських племен V-XII ст., могли потрапити на цю територію внаслідок руху готів.

2. За результатами аналізу населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби виявилося одним з найбільш неоднорідних в межах слов'янського світу. На

цій території зійшлися кордони трьох великих антропологічних масивів слов'янства.

Мезокранне мезоморфне з тенденцією до вузьколицесті населення сільських могильників придніпровських правобережних територій виявляє найбільшу статистичну та морфологічну подібність до популяцій західних територій слов'янського світу – серій Словаччини, частини груп Польщі, окремих груп Чехії та Болгарії. Цю подібність виявляє як чоловіки, так і, жінки з сільських могильників земель полян київських. На Лівобережжі даний морфотип присутній в придніпровських районах, але не в такій кількості, щоб реально впливати на антропологічну ситуацію. Його присутність фіксується на частині матеріалів з переяславських земель, м. Чернігова, у чоловічій вибірці з дружинних могильників Подесення.

Доліхокранний з середньошироким обличчям тип був домінуючим на Лівобережжі та представляв як сільські, так і міські популяції: на сіверянських землях, на територіях полян чернігівських, частково серед полян переяславських. Даний морфотип складав великий антропологічний масив з дреговичами, радимичами та кривичами смоленськими. На Правобережжі доліхокранний з середньошироким обличчям тип фіксується в чоловічих вибірках з низки міських кладовищ. Складається враження, що населення міст Середнього Подніпров'я у XI-XIII століттях істотно поповнювалося за рахунок мігрантів з більш східних (сіверських) або більш північних (дреговичських та радимичських) земель.

Масивні доліхокранні та мезокранні відносно широколиці морфотипи, що характеризують переважно мешканців древлянських та волинських територій, в середньодніпровському регіоні також представлені, але значно менше. Їх можна зафіксувати при внутрішньогруповому аналізі серій (Княжа Гора, Київ), на Правобережжі вони характеризують населення лише одного могильника - Ягнятин. Масивні форми присутні також на Лівобережжі, переважно в північних районах (Любеч, Чернігів, Путивль), але фіксуються і в жіночих вибірках з переяславських та чернігівських придніпровських земель.

Можна говорити про присутність на давньоруських християнських могильниках вихідців з іраномовного середовища, а точніше з аланських груп. На Лівобережжі ця домішка фіксується у Камінному, Липовому, а на Правобережжі - у м. Юр'єві. На могильниках регіону є також рештки людей, які пов'язані генетично з представниками північних районів Європи, але північні впливи не треба зводити виключно до норманських груп, а можна говорити про вихідців з балтського та фінського середовища.

3. За результатами дослідження можна відзначити, що в середньому вияві антропологічні характеристики населення Середнього Подніпров'я на відтинку від римського часу до давньоруської доби змінилися суттєво. Говорити про можливі генетичні зв'язки частини давньоруського населення та черняхівців регіону дозволяє те, що морфологічні характеристики черняхівок Середнього Придніпров'я та жінок Правобережжя давньоруської доби в середньому вияві співпадають. Істотні зміни сталися, в першу чергу, в чоловічій частині населення

регіону. Скоріше за все, в правобережні райони мав місце істотний приток чоловічого населення, скоріше за все, з більш західних територій, який стався вже у другій половині I тис. н.е. На Лівобережжя, можливо, мав місце приток населення з земель сучасної Білорусії та частково Росії, або біологічні предки сіверян в межах черняхівської культури надавали перевагу обряду кремації.

Намагатися виводити населення давньоруської доби Середнього Подніпров'я виключно з населення черняхівської культури не варто. У формуванні місцевого давньоруського населення взяли активну участь люди, предки яких не були пов'язані з черняхівською культурою, принаймні цього регіону, а мали коріння в інших культурах та на інших територіях.

4. Населення доби пізнього середньовіччя регіону належить до великої європеїдної раси, але на міжгруповому рівні не є вже таким строкатим, як у давньоруський час. Групи неоднорідні на внутрішньогруповому рівні, але усі характеризуються *брахікранією з широким або відносно широким обличчям*.

Серед населення Середнього Подніпров'я козацької доби широколиці морфотипи, які мали витоки у давньоруських серіях древлянсько-волинських, тиверських та частково Галицьких земель переважають. Генетичні лінії, що пов'язують частину пізньосередньовічного населення цієї території з більш грацильними групами полянських земель ще читаються, але переважно на жіночих черепках. Можливо населення зазнало суттєвих демографічних втрат під час монгольської навали, тому у відродженні слов'янської популяції регіону провідну роль відіграли вихідці з території побутування масивних типів східних слов'ян. На краніологічних матеріалах козацької доби можна відзначити також, що у порівнянні з давньоруським часом, збільшився біологічний вплив степового населення. З степового середовища походить брахікранний широколиций з тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя на верхньому рівні морфотип, який колись репрезентував болгар, був поширений в Хозарії, Криму, характеризував частину неоднорідного осілого населення Нижнього Подніпров'я та Прутсько-Дністровського межиріччя. Внесок степовиків у формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я найкраще читається на антропологічних матеріалах XVI-XVII ст., а у більш пізніх збірних серіях українців XIX-XX ст., він практично нівелюється.

Можна констатувати, що від римського часу до козацької доби у Середньому Подніпров'ї відзначається антропологічна нестабільність та неоднорідність. Лише у кінці XVI - середині XVII ст. популяції регіону стають більш однорідними на рівні середніх цифр, проходить процес антропологічної уніфікації населення. Аналіз антропологічного матеріалу доби пізнього середньовіччя дозволяє стверджувати, що європеїдний брахікранний відносно широколиций (центральноукраїнський) тип, який зараз є домінуючий серед українців, у XV-XVII ст. вже був сформований та домінував на землях Середнього Подніпров'я.

НАУКОВІ ПРАЦІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I-II тис. за матеріалами антропології- Київ, 2014. – 299 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Рудич Т. До питання про антропологічний склад населення України 10-13 ст. / Т. Рудич // Народознавчі зошити. – 1999. - № 6. – С.794-804.
3. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я / Т.О. Рудич // Археологія. – 1999. – № 4. – С.64 – 75.
4. Рудич Т.О. До антропології Галицько-Волинського князівства /Т.О. Рудич // Археологічні студії. – 2000. – №1. – С.202 – 208.
6. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України 10-13 ст. (правий берег Дніпра) / Т.О. Рудич // Vita antiqua. – 2003. – №5–6. –С.202–204.
7. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України / Т.О. Рудич // Археологічний літопис Лівобережної України.-Полтава, 2002. – №2 – 2003. – №1. – С.205 – 213.
8. Рудич Т.О. Сарматський компонент у складі населення черняхівської культури / Т.О. Рудич // Археологія. –2005. –№4. – С.64-73.
9. Рудич Т.А. Сарматы в составе черняховской культуры (по материалам антропологии) / Т.А. Рудич Т.А. // Готы и Рим. Сборник научных статей. Библиотека Vita antiqua. – Київ, 2006. – С.73–86.
10. Рудич Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України слов'янської людності України другої половини I-початку II тис. н. е. / Т.О. Рудич // Археологія – 2007. – №3. – С.47–58.
11. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури України. Питання його походження та генетичні зв'язки / Т.О. Рудич // Записки НТШ. – 2007. – ССCLIV. – С.386-413.
12. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря / Т.О. Рудич // Археологія. –2008. – №4. – С.49–54.
13. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького) / Т.О. Рудич // Наукові записки з української історії. – 2008. – Вип.20. – С.96-103.
14. Рудич Т.О. Про антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя / Т.О. Рудич // Археологія. – 2009. –№1. – С.16-25.
15. Рудич Т.О. Антропологічний матеріал черняхівської культури з розкопок І. Герети / Т.О. Рудич // Археологія Правобережної України // Археологія і давня історія України. – 2010 – В.2. – С.160-164.

16. Рудич Т.О. Населення Правобережжя Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології / Т.О. Рудич // Археології. -2011. -№1. – С.22-31.
17. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я / Т.О. Рудич // Археологія. – 2012. –№2. – С.36–48.
18. Рудич Т.О. Антропологічна колекція з могильника Лука, фондів ІА НАНУ України / Т.О. Рудич //Археологія і давня історія України – 2016 –вип.1(18). – С.150-160.

Статті у закордонних наукових виданнях:

19. Рудич Т.А. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по материалам антропологии / Т.А. Рудич // Stratum plus. – 2000. – №4. –С.278-288.
20. Рудич Т.А. Население черняховской культуры Украины по материкам антропологии / Т.А. Рудич // Вестник антропологии. – 2006. -Вып.14. – С.61-67.
21. Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) /Т.А. Рудич // Вестник антропологии. – 2007 – Вып. 15, ч.2. – С.394-399.
22. Рудич Т. Некоторые антропологические аспекты черняховской культуры / Б. Магомедов, Т.Рудич // The turbulent epoch. New materials from the Late Roman Period and Migration Period. II. – Lublin, 2008. – С.249–260.
23. Рудич Т.А. Состав населения Среднего Приднепровья (Правобережье) в эпоху Киевской Руси по данным краниологии / Т.А. Рудич // Вестник антропологии. –2009. –№ 17. –С.178-191.
24. Рудич Т.А. Население черняховской культуры Дунайско-Днестровского междуречья по материалам антропологи /Т.А. Рудич // Stratum plus. – 2010. – № 4. – С.223-232.
25. Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города / Т.А. Рудич // Вестник антропологии. – 2011. –Вып.19. – С.119-127.
26. Rudič T. Antropologičske Materialien aus der Černjachov-Nekropole Nagornoe 2 / T. Rudič // A. Gudkova, E. Schultze. Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2.- Archaologie in Eurasien. – Band 35. - Bonn, 2017. - S.145-163.

Статті в інших виданнях та тези доповідей:

27. Рудич Т.О. Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в м.Чигирині / П.А. Горішній,Т.О. Рудич // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. – Київ, 1997. – С.34-36.
28. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення м. Чигирин 16-17 ст. (за матеріалами козацького цвинтаря) / Т.О. Рудич // Запорозьке козацтво в

пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997. – С.55-61. .

29 Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины 16-17 вв. / Т.А. Рудич // Степи Европы в эпоху средневековья. –2000. – Т.1. – С.381-392.

30. Антропологічний матеріал з Меджибожа / Т.О. Рудич, Ю.І.Толкачев // АБУ 1999 – 2000 р. – Київ, 2001. – С.211.

31. Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Древнего Киева /Рудич Т.А. // Сучасні проблеми археології. –Київ, 2002.-С.201-203.

32. Рудич Т.А. Антропологический состав населения Киева по материалам раскопок древнерусского христианского могильника на территории Старокиевской горы / Т.А. Рудич Т.А. // Церковная археология Южной Руси. Сборник материалов международной конференции „Церковная археология: проблемы, поиски, открытия (Севастополь, 2001). – Симферополь, 2002. – С.228-234

33. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возв'язь / Т.О. Рудич // Старожитності І тис. н.е. території України. – Київ, 2003.- С.135-142.

34. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К.Паторжинського, 14. /Т.О. Рудич // АБУ 2003–2004 рр. – Київ, 2004. – С.420–424.

36. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з Меджибожа / Т.О. Рудич, Ю.І. Толкачев // АБУ 2004-2005 рр. –Запоріжжя, 2006. –С.446-448.

37. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького / Т.О. Рудич Т.О. // АБУ 2003-2004 рр. – Київ–Запоріжжя, 2007. –С.52-56.

38. Рудич Т.А. Антропологические материалы из раскопок 1991. – 1996 г. в Вышгороде / Т.А. Рудич // Старожитності Вишгородщини. Збірка тез доповідей 13 науково-практичної конференції. – Вишгород, 2009. – С.75. – 79, 142-154.

39. Рудич Т.О. Антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці / Т.О. Рудич // Археологія. – 2014. –№3. –С.79–91.

40. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби / Т.О. Рудич // Історична антропологія та біоархеологія України. –2014. – Вип.1. – С.94–116.

41. Рудич Т.О. Антропологічний матеріал з давньоруського могильника Зеленче / Т.О. Рудич // Археологія. – 2015. . – №1. – С.99-109.

42. Рудич Т. Антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я козацької доби / Т. Рудич // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип.25. – Київ, 2016. – С.160 –165.

43. Рудич Т.О. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар) / Т.О. Рудич // Археологія. – 2016. – № 1. – С.42-52.

АНОТАЦІЇ

Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I-II тис.н.е. за матеріалами антропології. – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.09 – антропологія. – Інститут археології Національної Академії наук України. – Київ, 2017.

Робота присвячена антропологічному складу населення Середнього Подніпров'я I-II тис. н.е. Результати дослідження дозволяють зробити висновок про неоднорідність населення черняхівської культури регіону, частина якого демонструє близькість з серіями 2-5 ст. Прибалтики, частина - з групами вельбарської культури, а частина – з пізньоскіфськими серіями.

У давньоруську добу сільське населення Правобережжя продемонструвало подібність з групами західних слов'ян, а більшість населення Лівобережжя - з дреговичами, радимичами, смоленськими кривичами. Присутствні у регіоні і вихідці з древлянсько-волинських земель. Генетичні лінії, які зв'язують давньоруське населення Середнього Подніпров'я з черняхівцями, простежуються на жіночих черепах, але антропологічний склад населення регіону істотно змінився.

У пізньосередньовічний період в регіоні домінують люди генетично пов'язані з колишніми древлянськими, волинськими, тиверськими землями. Лінія, яка зв'язує частину пізньосередньовічного населення з полянськими групами, різкіше простежується у жіночих серіях.

Ключові слова: антропологія, Середнє Подніпров'я, черняхівська культура, Давня Русь, пізнє середньовіччя.

Рудич Т.А. Население Среднего Поднепровья I-II тыс. н.э. по материалам антропологии. – Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.09 – антропология. – Институт археологии НАН Украины. Киев, 2017.

Работа посвящена анализу антропологического состава населения Среднего Поднепровья в I-II тыс. н.э. Результаты исследования позволяют сделать вывод о неоднородности населения черняховской культуры региона, часть которого демонстрирует близость с сериями II-V вв. Прибалтики, часть - с населением вельбарской культуры, а часть – с позднескифскими группами.

В древнерусское время сельское население Правобережья продемонстрировало сходство с группами западных славян, а большая часть населения Левобережья - с дреговичами, радимичами, смоленскими кривичами. Присутствуют в регионе и выходцы из древлянско-волинских земель. Генетические линии, связывающие древнерусское население Среднего Поднепровья с черняховцами прослеживаются на женских черепах, но антропологический состав населения региона существенно изменился.

В позднесредневековый период в регионе доминируют люди генетически связанные с бывшими древлянскими, волынскими, тиверскими землями. Линия, связывающая часть позднесредневекового населения с полянскими группами, четче прослеживается в женских сериях.

Ключевые слова: антропология, Среднее Поднепровье, черняховская культура, Древняя Русь, позднее средневековье.

Rudych T.O. Population of the Middle Dniper of I-II millennium by anthropological materials. – Monography.

The thesis for academic degree of Doctor in History by speciality 07.00.09 – Anthropology. – The Institute of Archaeology of the National Ukrainian Academy of Sciences. – Kyiv, 2014.

Key words: anthropology, Middle Dnieper, Chernyakhiv culture, Kyiv Rus', Late Medieval period.

The monograph analyzes the anthropological composition of Middle Dnieper Region's population in the I—II Millennium A.D. New materials were accumulated and studied by author and were introduced into science. The received data became the basis of a thread of conclusions about anthropological structure of population in the different chronological periods. The anthropological structure of region wasn't stable. The analysis of craniological material had such results.

1. Anthropological material from cemeteries of Middle Dnieper Region of the Cherniakhiv Culture was compared to a wide range of European series. It was detected that the population of mentioned region was heterogeneous. Different groups had different directions of anthropological connections. Some groups showed the north-eastern connections and morphological similarity to the Baltic series of II—V centuries, population of the Wielbark Culture and La Ten series of Central Europe, while another groups demonstrated the southern and south-eastern connections and similarity to the Late Scythian groups.

2. Craniological material of Middle Dnieper Region of Ancient Rus period was compared with a wide range of Slavic series. The population of this region is one of the most heterogenous in Slavic world according to the results of the between-group analysis. Mezocranial medium-faced forms with a tendency to thin-faced forms dominated. They presented mainly country population and demonstrated the most statistical and morphological similarity to some groups of Slovakia, Poland, Czech Republic and Bulgaria. This similarity showed both male and female population of Polan lands. Polan lands are a place of the most eastern localization of mezocranial medium-faced complex. One was typical for some Slavic groups of Central Europe. The results of analysis made it possible to talk about belonging of most of the population of the Middle Dnieper Left-Bank area to dolichocranial medium-faced morphotype. This one was typical for Dregovichs, Radimichs, Smolensk Krivichs areas. There should be noted the presence of peoples in the Middle Dnieper Region, connected genetically with lands of Drevlyans and Volhynians. On the Middle Dnieper Right-Bank area (Rodnia, Yagniatyn, Kyiv episodically) this one fixed weakly. More

strongly this one fixed on the Middle Dnieper Left-Bank area (Lubech, some cemeteries of Chernigov and Putivl'). This fact may reflect older local lines, because massive wide-faced forms are typical for lands of Volhynians and Drevlyans. It fixed in female series. They were noted also in some country cemeteries of Forest area of Middle Dnieper Left-Bank area and were created so-called «numb of Drevlyans». The Dnieper Basin always was under the strong influence of the nomads. However they didn't influence significantly the anthropological structure of population in the Ancient Rus period.

3. The work contains the comparative analysis of anthropological composition of the population of the Cherniachiv Culture in Ukraine and the Slavic groups of the X—XIII centuries. The results of the research allow to conclude that in the post-Cherniachiv time the anthropological composition of the population has changed considerably on the whole territory of Ukraine. Genetic lines, connecting the part of the Ancient Rus population with the Cherniachiv groups is more clearly determinated on the female skulls. As a rule, male groups better reflect migration flows, while female ones represent autochthonic lines.

4. The significant changes fixed on the craniological material of the Late Medieval period in comparison with the Ancient Rus time. Genetic line of the part of the Late Medieval population and Polyans groups more clearly seen on the female groups. If in the Kyiv Rus time the inflow of the natives of the territories to the North (Dregovichs, Radimichs, Smolensk Krivichs) was observed in the Late Medieval period immigrants from the Western lands (formerly of Drevlyans, Volhynians, Tivertsy and Halich lands) were more prominent. For the craniological material of Cossak times it should be noted that comparing to the Ancient Rus epoch the percentage of the natives of the Stepp groups has increased within the population.

The modern population of Middle Dnieper Region was represented of Centralukrainian physical type by Dyachenko is characterized of brachicranial and wide-faced form. This complex was formed in the Late Medieval period.